

У Рэспубліцы Беларусь плануецца стварэнне першай недзяржаўнай установы для інвалідаў, дзе будзе здзяйсняцца падрыхтоўка па юрыдычных і эканамічных спецыяльнасцях.

З 1996 г. уведзены спецыяльны курс па рэабілітацыі дзяцей з асаблівасцямі псіхафізічнага развіцця ў вышэйшых, сярэдніх спецыяльных навучальных установах, якія рыхтуюць педагагічныя кадры ўсіх спецыяльнасцей.

Для далейшага рашэння гэтай праблемы Міністэрства адукацыі РБ павінна мець інфармацыю аб патрэбах інвалідаў у адукацыі. Тут неабходны больш цесныя кантакты са спецшколамі, дзе лепш ведаюць здольнасці і таленты сваіх выпускнікоў. Патрэбны больш актыўная пазіцыя аб'яднанняў інвалідаў у правядзенні прафесійнай арыентацыі моладзі, а таксама актыўная пазіцыя бібліятэчных устаноў па інфармацыйна-дэфекталагічнай асвеце грамадства, з аднаго боку, і па каардынацыі выхаваўчай дзейнасці з аб'яднаннямі інвалідаў, з другога. Што датычыцца асоб з цяжкімі формамі інваліднасці, то для іх, на наш погляд, павінны быць створаны спецыяльныя навуковыя цэнтры прафесійнай адукацыі. Такія цэнтры метаэгодна ствараць у кожнай вобласці з улікам патрэб грамадства, як адзначаецца ў законе Рэспублікі Беларусь “Аб прадухіленні інваліднасці і рэабілітацыі інвалідаў”.

Н.Д.Піскун,

*аспірантка кафедры беларускай
і сусветнай мастацкай культуры*

АРХЕТЫПЫ І ПРАТАТЫПЫ ВОБРАЗА ЗАПАРОЖЦА ВА ЎКРАЇНСКІМ ВЯРТЭПЕ І БЕЛАРУСКАЙ БАТЛЕЙЦЫ

Гісторыя падзелу грамадства на народнасці і нацыі зыходзіць з даўніх часоў, калі адносіны паміж людзьмі

розных родаў, плямёнаў і абшчын рэгламентаваліся дакладнай мяжой паміж успрыманням чалавека як свайго або як чужынца (іншага). Для першабытнага чалавека людзі, якія яго акружалі, яго абшчына – гэта былі “сапраўдныя людзі” або нават адзіныя людзі на свеце. Прадстаўнікі ж іншай абшчыны, якія жылі за межамі “свай” тэрыторыі, – гэта нелюдзі, чужынцы, “ворагі” (1, с.124). Сучасныя вучоныя (антрапологі, археолагі, лінгвісты) лічаць, што “прамамоцна адносіць пачатак этнагенезу народаў <...> да неаліту”, калі адбылося “канчатковае афармленне племянной арганізацыі” і “склаліся асноўныя моўныя сем’і” (2, с.116). Не звязваючы канцэпцыю аб ролі пераемнасці ў эвалюцыі культуры непасрэдна з юнгіянствам, этнолаг Я.Часноў пісаў, што “раннія комплексы, якія існавалі ў продкаў сучасных народаў ... не былі выпадкова ўзніктымі спалучэннямі. Яны ўяўлялі сабой адносна ўстойлівыя арганізацыйныя структуры” (3, с.167). Гэта ў поўнай меры адпавядае палажэнню К.Г. Юнга аб тым, што “як у асобных індывідаў, у народаў і эпох ёсць уласцівая ім накіраванасць духу, або жыццёвая ўстаноўка” (4, с.283).

У нас ёсць усе высновы лічыць, што менавіта архетыпы “свой” і “чужы” былі ў аснове правобразаў любой нацыянальнасці, а затым і ў аснове тыповых (у тым ліку вобразна-тэатральных) увасабленняў прадстаўнікоў розных народаў. Па меры развіцця ў народаў этнічнай свядомасці адбывалася і фарміраванне этнічнага вобраза – уяўлення аб тыповым індывідзе для таго або іншага этнасу. Ацэньваўся ён (індывід) як “знутры” (г. зн. самім народам), так і “зvonку” (г. зн. прадстаўнікамі іншых народаў). Сучасная этналогія, вывучаючы працэс дадзенай ацэнкі, аперыруе тэрмінамі “інтравобраз”, або самаапісанне, і “экстравобраз”, пад якім разумеецца апісанне прадстаўнікоў іншых народаў. У працэсе ўспрымання этнічнага вобраза ў першую чаргу адбываецца фарміраванне ўяўлення аб усім вобліку чалавека, аб стэрэатыпах яго паводзін, а таксама аб нораве. Адным з

галоўных паказчыкаў этнічнай прыналежнасці да таго ці іншага народа з'яўляецца мова зносін, агульнасць якой аб'ядноўвае людзей. З даўніх часоў замежная мова служыла адзнакай “чужынца” (паводле Л.А.Сафронавай). Як архетыповы вобраз прадстаўнік “іншага народа” быў уласцівы ўсім этнасам на працягу пакаленняў, што знаходзіла адлюстраванне ў розных сферах культуры і мастацтва народаў Заходняй і Усходняй Еўропы.

З'яўленне ў інтэрмедыях беларускага народнага тэатра этнаперсанажа ўкраінца (Казака) было з'явай кананерснай. Гэта звязана з канкрэтна-гістарычнымі ўмовамі жыцця суседзяў-славян. Як справядліва адзначаў Я.Часноў, славянскія народы “ўсведамлялі сваё ўнутранае адзінства паступова і пераважна не за кошт супрацьстаўлення этнічнай свядомасці рускіх – украінцам і беларусам або украінцаў – рускім і беларусам і беларусаў – рускім і ўкраінцам, а за кошт супрацьстаўлення сітуацыі XIII – XVI стст. усходніх славян – татарам, а ўкраінцаў і беларусаў – татарам, туркам, венграм, палякам (і апалячўшайся ўкраінскай і беларускай знаці) і літоўцам. Распаўсюджанне ўплыву Рэчы Паспалітай на землі ўсходніх славян вяло да спецыфічнай этнічнай афарбоўкі сацыяльных і канфесіянальных адносін” (3, с.151).

Перш чым перайсці да разгляду вобразнага ўвасаблення персанажа Казака на сцэне беларускага народнага тэатра, у якім украінец прадстаўлены экстравобразам, нам бачыцца правільным звярнуцца да народнага тэатра ўкраінцаў, у якім Запарожац у сваім правобразе меў архетыповае ўвасабленне ўяўлення ўкраінцаў аб народным героі – абаронцы Айчыны – і “азначаўся” (візуальна і змястоўна) як інтравобраз.

Часцей за ўсё сустракаўся такі этнаперсанаж у вяртэпных прадстаўленнях украінскага народа. У іх ён выступаў пад агульнымі імёнамі Запарожца і Казака або пад індывідуалізаванымі (Багдана Хмяльніцкага і Максіма Залізняка), якія, верагодна, уваходзілі ў лік прататыпаў персанажаў Казака і Запарожца. Па апісанні

А.М.Прыходзькі, “вартэпны” Запарожац меў магутную фігуру (ён быў вышэй за іншых лялек – 32 см, у той час як іншыя – не вышэй 24 см). Абраны ён быў у чырвоныя (або сінія) шаравары і ў сіні (або чырвоны) жупан, падпяразаны ружовым кушаком. Колерная гама яго адзення была не выпадковая і адпавядала прынятай колернай семантыцы: сіні – вызначаў колер начнога неба і быў сімвалам ваяўнічасці, чырвоны – колер крыві і полымя – адпавядаў ваяўнічаму духу запарожскага казацтва. Галава Казака была голеная, з “асяледцам”, вусы – чорныя, спушчаныя ўніз, узнятая ўгару рука паказвала яго імкненне спыніць ворага. У руцэ Запарожац трымаў булаву, якая пацвярджала паўнамоцтвы, дадзеныя яму народам, а таксама і законнасць яго ўчынкаў (5, с.11).

У вяртэпным прадстаўленні ў Наўгародку Запарожац з’яўляючыся на сцэне, рэкамендаваўся: “Здраствуйце, господа! Вот и пришол к вам сюда. Имя мое – авловержитель, всех действий предсказатель и приказыватель!” З гэтага моманту і пачыналася вясялая “гісторыя” расправы народнага героя з прыгнятальнікамі, падманшчыкамі і шарлатанамі. Спачатку Запарожац “разбіраўся” з карчмаром і яго жонкай, а калі яны падалі, як мёртвыя, ад яго булавы, канстатаваў: “Цьфу, як навнялы!” Наступнай ахвярай быў канакрад-цыган, якога Запарожац наказваў дубінкай і праганяў са сцэны. У самы разгар “наведзення парадку” на сцэне, сабе на бяду, з’яўляўся поп-унят і прапаноўваў адпушчэнне грахоў за “тры копы грошей”. Гэтай цаны было дастаткова, каб казацкая булава працавала, не стамляючыся, над целам нечасцівага папа. На сцэну выпаўзалі “две страшэнныя гадзюкі”, і спроба Запарожца адбіцца ад “гадаў” была безвыніковай – яны яго жалілі, і ён падаў, як мёртвы. Потым з’яўлялася “народная ўмеліца” Знахурка і “ажыўляла” Запарожца, які за гэта традыцыйна лупіў яе булавой (6, с.34–36).

У Сакіранскім вяртэпе Запарожац з’яўляўся на сцэне і спяваў песню: “Да не буде лучше, да не буде краше, як

у нас на Украіні”. Следам выходзіла Феська-шынкарка, якой удалы маладзец прапанаваў пацалаваць яго “ў круты вусок”, і “ў чупрыну”, і... “ў булаву”, а таксама патанцаваць (“бо дам і прочухана”). Не атрымаўшы дарма гарэлкі, ён проста праганяў шынкарку са сцэны. Выпаўшыя два Змеі жалілі Запарожца, а Цыганка з дапамогай варажбы ажыўляла яго. Апрытомнеўшы, Запарожац лупіў яе і гнаў са сцэны. Далей Запарожац “ачышчаў” вяртэп ад Карчмара, Папа-ксяндза і прымушаў Чорта танцаваць, біў яго булавой і праганяў. У вобразах Запарожца і Казака на сцэне народнага тэатра ўкраінцаў знайшоў сваё ўвасабленне этнаперсанаж герой і абаронца Айчыны. С.А.Смялянская, характарызуючы Запарожца, пісала, што ён “выражае адносіны народа да чужаземных прыгнятальнікаў і ўнутраных эксплуатагараў. Не выпадкова з усіх сутыкненняў з Папом-уніятам, Палякам-шляхціцам, Карчмаром Запарожац выходзіў пераможцам” (7, с.15).

З’яўленне персанажа Казака на сцэне беларускай батлейкі першапачаткова было звязана з канкрэтна-гістарычнымі падзеямі. У.С.Цігоў, даследуючы гісторыю беларуска-ўкраінскіх сувязей, адзначаў, што “ў часы пагаршэння эканамічнага стану нямала беларусаў адпраўлялася па Дняпры на поўдзень, дасягаючы дняпроўскіх парогаў, там яны папаўнялі шэрагі запарожскіх казакаў. Акрамя таго, казацкія загоны не раз “гасцілі” ў Беларусі. У часы антыфеадальнай вайны (1648—1651) на тэрыторыі Беларусі дзейнічалі атрады казацкіх атаманаў Нябабы, Крывашапкі, Галавацкага, Мікуліцкага і іншых, у якіх было нямала беларусаў. Пасля вайны частка казацкай вярхушкі атрымлівала зямельныя ўладанні (часта разам з залежнымі сялянамі) у Беларусі, а казацкія сотні І.Нячая аселі ў Чавускім павеце” (8, с.169). Гэта пацвярджае палажэнне, што з’яўленне Казака — батлейкавага персанажа — было ў першую чаргу звязана са з’яўленнем украінскіх казакаў на тэрыторыі Беларусі, канкрэтным жа прататыпам яго ў народным лялечным тэатры беларусаў стаў украінскі вяртэпны персанаж Запарожац.

У прадстаўленні Слуцкай батлейкі Казак з'яўляўся ў чырвоным мундзіры, у шырачэзных сініх штанах з чырвонымі лампасамі, у чорнай з аўчыны шапцы з чырвоным верхам, у высокіх ботах са шпорамі. У руцэ трымаў нагайку. Ён з'яўляўся яшчэ ў “сур’ёзнай” частцы прадстаўлення – у апартаментах Ірада. Казак быў на службе ў цара, а калі апошняга Чорт забіраў у пекла, аддаваўся марам: “Як вызвалімся ад свайго пана, будзем піць гарэлку са збана, будзем піць і гуляць і ўсіх ляхаў з Расіі выганяць”. Таксама Казак “прыслужваў” Іраду ў адным з прадстаўленняў “Жывой батлейкі”: калі Яўрэй-карчмар узнамерыўся “пахавець” царскую карону, ён са словамі: “Не тронь, яўрэй, казённая вешч!” – “прайшоўся” па ім нагайкай.

Традыцыйны выхад Казака ў інтэрмедыйнай частцы батлейкавага прадстаўлення пачынаўся з самарэкамендацыі: “Здравія жаляю, гаспада! Я к вам шэствую сюда! Знаеце, хто я такой? Я казак-небарак са сцёпі-поля. Вот здесь казакова роскаш і воля, а ў казака-дурака жынкі няма, адна душа ў целе, вшы ўсю галаву аб’елі”. Таксама ў якасці самахарактарыстыкі Казак выконваў песню са словамі: “Я казак, небарак, работы не маю; жыдоў б’ю, водку п’ю, весела гуляю”. Як і ва ўкраінскім вяртэпе, батлейкавы Казак распраўляўся кап’ём з “гарэлачным магнатам” – Яўрэем, за сваё “вылячэнне” і за вымаганне грошай біў Бабу-шапятаху па гарбу, Цыган быў ім справядліва біты палкаю і атрымаў натацыю: “Я крадзеных каней не прынімаю, а цябе, цыгана, у шыю талкаю!”. Аднак у беларускай батлейцы Казаку былі “стаўлены”, акрамя традыцыйных, яшчэ і дадатковыя абавязкі: прыходзілася тлумачыць Бабе з дапамогай нагайкі, што ў светлы дзень Ражаства Хрыстова “нельга працаваць”. У лялечным прадстаўленні ў Прапойску Казак замяніў Хрысціянскага рыцара ў бойцы з Туркам, а ў калядным спектаклі “Жывой батлейкі” Казак выступаў у вобразе лекара, а лячэнне яго было звычайнае і ўсім персанажам звычайнае: тры разы біў па мужыцкай

спіне нагайкай. “Ачуняўшы”, Мужык каменціраваў лячэнне: “От палячыў. Каб зайгралі гапака, так пайшоў бы казака”.

Неабходна падкрэсліць, што ўплыў украінскага вяртэпнага Казака на беларускага баглейкавага персанажа выяўляўся ў многім (у сюжэтах сцэн, у знешняй характарыстыцы персанажа, у маналогам і інш.), аднак былі і істотныя адрозненні. Калі ва ўкраінцаў Казак быў народным героем, у чыю місію ўваходзіла абарона ўласнага народа ад ворагаў, то ў беларускім ляльным тэатры Казак як экстравобраз – гэта хутчэй вясёлы і задзірысты гуляка, грубаваты ў гаворках і ўчынках, “асоба” з абвостраным пачуццём асабістай годнасці і сваім разуменнем справядлівасці.

Украінскі вяртэп аказаў уплыў і на польскую шопку, сярод персанажаў якой былі Украінец (Казак, Хахол) і яго “сударыня”. У прадстаўленнях польскага ляльнага тэатра Казак размаўляў на ўкраінскай мове і спяваў украінскія песні. З’яўленне Украінца ў ляльных прадстаўленнях беларусаў і палякаў служыць яркім прыкладам для аргументацыі палажэння, што ўзнікненне пэўнага персанажа на сцэне народнага тэатра таго ці іншага этнасу непасрэдна звязана з канкрэтна-гістарычнымі абставінамі яго палітычнага, эканамічнага або культурнага жыцця. Гэты працэс не мог быць несвоечасовым. Ён або з’яўляўся паказам часу, або проста адсутнічаў, бо для актывізацыі архетыпу неабходны аб’ектыўныя ўмовы і ўздзеянні матэрыяльнага і духоўнага асяроддзя, якое акружае чалавека.

1. *Происхождение вещей: очерки первобытной культуры* / Под ред. Е.В. Смирницкой. — М., 1995. — 272 с.

2. *Итс Р.Ф. Введение в этнографию: Учеб. пособие.* — Л., 1991. — 169 с.

3. *Чеснов Я.В. Лекции по исторической этнологии: Учеб. пособие.* — М., 1998. — 398 с.

4. *Юнг К.Г. Архетип и символ.* — М., 1991. — 304 с.

5. *Приходько О.М.* Театр кукол Украины: национальные традиции и их современное развитие: Автореф. дис. ... канд. искусствоведения: 17. 00. 01 / Акад. наук Украины. Ин-т искусствознания, фольклора и этнографии им. М. Ф. Рильского. – Киев, 1991. – 20 с.

6. *Чалый М.К.* Воспоминания // Киевская старина. – Киев, 1889. – Т. 14. – С. 1–40.

7. *Смелянская С.А.* Украинский вертеп: к проблеме изучения истоков народного театра на Украине: Автореф. дис. ... канд. искусствоведения: 17. 00. 01 / ВНИИ искусствознания. – М., 1980. – 24 с.

8. *Цімоў В.С.* Этнаграфічная спадчына. Беларусь. Краіна і людзі: Вучэб.-метад. дапам. – Мн., 1996. – 208 с.

Г.М.Пілевіч,
*аспірантка кафедры
сацыялогіі і культурознаўства*

К.Д.УШЫНСКІ АБ РОЛІ ХРЫСЦІЯНСКАЙ ІДЭА Ў ВЫХАВАННІ ДЗЯЦЕЙ

К.Д.Ушынскі лічыў педагогіку вышэйшым з мастацтваў, таму што яна імкнецца да дасканаласці не на палатне, не на мармуры, а ў прыродзе чалавека.

К.Д.Ушынскі меў на ўвазе не абстрактную дасканаласць, не неакрэсленае і заўсёды адноснае паняцце прагрэсу, якое само па сабе без сапраўднай мэты і кіравання вядзе толькі да пагібелі чалавека. Ён рашуча засцерагае ад такога разумення. “З імкнення да ўдасканалвання, — піша ён, — вырастаюць і найвялікшыя дабрачыннасці, і найвялікшыя заганы. Новыя пакаленні з’яўляюцца на свет Божы, растуць, патрабуюць ад нас выхавання, а выхаванне патрабуе пэўнай накіраванасці, мэты перакананняў”. Якім шляхам весці чалавека да дасканаласці? К.Д.Ушынскі адказвае на гэтае пытанне з уласцівай яму яснасцю і дакладнасцю: “Толькі хрысціянства можа весці чалавека па гэтай вялікай і